
Šabani ALISABRI¹

Zatvorske pobune i društvena nesigurnost

Prison Riots And Social Insecurity

U sociološkoj literaturi pobuna se najčešće veže za R. K. Mertonovo razumijevanje anomalije koja je imala za cilj da otkrije kako društvena struktura vrši pritisak na pojedince. Taj pritisak rezultira činjenicom da se ljudi radije realiziraju u nekonformističkom nego u konformističkom ponašanju. Pobuna predstavlja jedan od načina reakcije na anomično stanje koja odbacuje postojeće ciljeve i sredstva sa zahtjevom da se promijene društvene vrijednosti i struktura. U sociologiji zatvora pobuna je locirana u području inovacije kao adaptivne strategije. Nju karakterizira da pojedinac prihvata ideju slobode, ali ne i kulturalno dozvoljeno sredstvo za stjecanje slobode (izdržavanje kazne). Tako, Gresham Sykes² i Sheldon Messinger smatraju da je pobuna disfunkcionalna ne samo za osuđenika, nego i zatvor općenito jer postoje jasno uhodani mehanizmi stigmatizma i za jedne i druge iz šire okolinske i institucionalne perspektive. Slično mišljenje prevladava i kod Terencea Morrisa³

Najčešći oblik prezentacije konflikta unutar zatvora je pobuna. Pobune nisu nepoznate penalnoj praksi i u svojoj fenomenologiji obavezno impliciraju nasilje. Nasilje je uglavnom utilitarno definirano, što znači da se nasiljem želi postići neki cilj. Općenito, penalna praksa je bogata pobunama, a najčešće su bile u periodu od 1951. do 1953. godine, te u periodu od 1971.

¹ Dr. Sci., docent na Fakultetu kriminalističkih nauka u Sarajevi, katedra za sigurnosne studije

² Gresham Sykes, Sheldon Messinger, "Inmate Social System", Social Science Research Council, New York, 1960, p.78-80.

³ Gresham Sykes, Sheldon Messinger, "Inmate Social System", Social Science Research Council, New York, 1960, p.78-80.

do 1973. godine. Većina pobuna je povezana sa samovoljom zatvorske administracije, etničkim sukobima i diskriminacijskom kaznenom politikom. Pobune u potpunosti dovode u pitanje resocijalizaciju i zapravo predstavljaju njen poraz.

Prema J. Pinatelu⁴ pobune su u stvari posljedica određenih činjenica. To su:

a) Kriminalitet se razvio nevjerovatno rapidno. Postao je nasilnički i na ulici i u zatvoru.

b) osuđenici su sve mlađi po svom sastavu. Mladost je vrijeme agresivnosti. Takve manifestacije u zatvorima nisu onda začuđujuće.

c) Izmjena sastava osuđenih uopće. U zatvorima se nailazi na slojeve stanovništva iz čijih redova ranije nije proizlazio kriminalitet. Tu su osim toga i sve veće razlike uvjeta života izvan zatvora i života u njim.

Nadalje, ima sve više osuđenih osoba koje koriste mogućnosti da nešto nauče u zatvoru. Oni razmišljaju o cjelini kaznenog sistema i drukčije rezoniraju nego njihovi prethodnici. Izražavaju cijelu seriju argumenata koji optužuju društvo i oni se bune protiv potrošačkog društva, tražeći status političkih delinkvenata. Napadaju jedno društvo koje žele promijeniti. Izražavaju sposobnost politizacije svog statusa.

Pinatel smatra da je u tome i nešto tragično i pita što zapravo hoće. Odgovara da žele izbjeći režim nametnut od društva. Žele da žive kao politička grupa, kao časna grupa. M. Lopez-Rey⁵, na tragu J. Pinatela, dijeli pobunjenike na dvije grupe, one koji su delinkventi osuđeni za djela općeg kriminaliteta i postaju svjesni svojih ljudskih prava, a tome je naročito doprinijelo obrazovanje, te politički orijentirane pobunjenike, jer je i socijalna svijest osuđenika sve veća.

Novija istraživanja sugeriraju da je kvalitet društva u kojem se zatvor nalazi kriterij varijabla da li će se nemiri i otpori u zatvorima dešavati. Odnosi okolinskih prilika i čovjekovog ponašanja predmet su mnogih socioloških istraživanja u svijetu. Obzirom da se radi o vrlo kompleksnim međusobnim uticajima teško ih je rigorozno istraživati, premda je njihovo

⁴ Prema Anton Sobotinčić, "Pobune i otpori u kaznenim ustanovama", Penologija, br. 2, Beograd, 1973.g. s.38-42

⁵ op.cit.3.

učešće očigledno. U našim uslovima dominacija rata, kao generalnog okolinskog faktora, oblikovala je niz društvenih fenomena, pa i strukturu i funkcionisanje socijalne klime zatvora u ratnim prilikama. S druge strane, postratni period je takođe dominirajući okolinski faktor⁶ koji se prelama u području zatvorske zajednice U zatvorskim uslovima problemi okoline su često instrumentalizirani i interrelacijski korišten da objasne motive pobune. Odnos okolinskih problema ili događaja i aktualnog ponašanje Harold M. Proshansky⁷ tumači slijedećim činjenicama:

1. Čovjek, u svim instancama i situacijama, je spoznajni i ciljno-usmjereni organizam. Ova propozicija je opšteprihvaćena od strane bihevioralnih naučnika, koji nastoje objasniti ljudsko ponašanje u terminima specifičnog socijalnog okvira. Važno je naglasiti činjenicu da je individualno i kolektivno ponašanje motivirano ne samo ciljevima koje želi postići, nego takođe njegovim interpretacijskim procesima. Svaki individuum interpretira i daje značenje njegovoj okolini. Bitne razlike između individua ne leže u tome kako se ponašaju nego u tome kako opažaju i razumijevaju okolinu.
2. Čovjek, u nastojanju da zadovolji potrebe, se uvijek uključuje u interakciju i razmjenu sa njegovom fizičkom okolinom. On je ciljno-usmjereni i spoznajni organizam u interakciji sa drugim fizičkim komponentama okoline Okolina, kao činjenica, smatra se kao posredujući kontekst u kojem je moguće zadovoljenje potreba.
3. U bilo kojem situacijskom kontekstu, pojedinac nastoji organizirati svoju fizičku okolinu, tako da to maksimalizira slobodu izbora. Sloboda izbora je kritički aspekt ljudskog ponašanja u relaciji prema njegovoj okolini, poput pobuna u zatvoru. U definiranim fizičkim okvirima individua će se postaviti tako da može ujedno precizno prepoznati i

⁶ Osuđenička zajednica je, posredstvom interpretacije okolinskih prilika koje su se prelamale preko aktualne socijalne klime i ponašanja, precizno pratila socijalne situacije koje je manifestovala kroz najvažnije pobune tokom 90-tih. Tako dobijamo visoku korelacijsku naslonjenost pobunavanjski događaj, kako slijedi: pobuna iz aprila 1992.g. pratila je početak rata; pobuna iz septembra 1996.g. pratila je prve postratne izbore; pobuna iz oktobra 2000.g. pratila je izbore u novembru 2000.g. i pobuna iz marta 2003.g. pratila je Bajram.

⁷ Harold M. Proshansky, William H. Itelson and Leanna G. Rivlin, "Freedom of Choice and Behaviour in a Physical Setting" in "Environmental Psychology: Man and His Physical Setting", ed. by Harold M. Proshansky, William H. Itelson and Leanna G. Rivlin, Holt Rinehart and Winston, INC New York, 1970.

pokrenuti se u cilju postizanja zadovoljenja cilja. Pojedinaac mora znati svoju okolinu u cilju upotrebe na odgovarajući način u težnji postignuća posebnih ciljeva. Za zatvorenika, po definiciji, je to propisan i normativni sistem i prihvatljivo ponašanje u zatvoru. S druge strane u bilo kojem novom okviru, kao što je rat i raspad sistema, dugo trajanje krize, individua će u nekim implicitnim oblicima reorganizirati svoje odnose prema fizičkoj okolini pa je njegov slobodni izbor maksimaliziran. Širenje slobode izbora ne ovisi samo od trajne strukture i oblika tog okvira, nego i od toga što se dešava u tom okviru iz jednog momenta u drugi. Ako struktura fizičkog okvira (zid, straža) unaprijed isključuje mogućnost interakcije sa širom okolinom u smislu stjecanja utilitarnih prednosti, a pri tome ta okolina pokazuje bitne elemente nepouzdanosti, tad će se mogućnosti slobode izbora proširiti. Teorijski najčišća situacija se odvija u aktu pobune.

Početakom 90-tih, na prostoru bivše Jugoslavije, prve su se pobune desile u zatvorima u kojima je bilo i daleko najlošija socijalna klima (Lepoglava, Zenica, Idrizovo, ali tamo nije istraživana socijalna klima zatvora). Najčešći udar pobune bio je na pravosudni sistem. Pravosudni sistem je u interpretativnim kategorijama pobune razumijevan kao represija koja je pokrenuta nad zatvorenikom i on odgovara na tu represiju aktom pobune. Suština problema je bila u tome što je pravosudni sistem pripadao društvu koje je već imalo bitne naznake raspada. Ta činjenica bila je presudni faktor za nastanak masovnih pobuna u tom periodu, a glavni pregovarač u tom prezentacijskom konfliktu bili su zatvorenici i pravosuđa ondašnjih republika.

Zatvorski poremećaji kao što su nered, tenzija i alijenacija su bazne varijable koji bi se po mogućnosti trebale kvantifikovati i prevesti u kvalitete okolinskih prilika. Odnosi između osoblja zatvora i zatvorenika trpe poremećaje koji se mogu pretvoriti u pobunu. Kad se pobuna desi onda se alarmira javnost.

Kada se javnost ili pripadajuća institucija uvuče u zatvorski konflikt tada je prateća pojava, kako Erving Goffman to naziva, "institucionalna ceremonija". Naime, tada zatvor posjećuju neke važne ličnosti i vanjski javni službenici kao predstavnici vlasti. Ono što se osnovno događa je uloga važnosti zatvorenika, a predstavnici javnosti ili institucija se pokazuju "rođački" za njih. U suštini radi se o socijalnoj kontroli zbivanja u zatvoru, a formalno osoblje ove prilike koristi da nanovo legitimizira svoju svrhu, koju su zatvorenici pobunom doveli u pitanje.

Pobune osuđenika u zeničkom zatvoru iz aprila 1992. godine i septembra 1996. godine su dvije najznačajnije pobune u vremenskom kontinuumu od početka rata i postratnog perioda. Pobuna u aprilu 1992. godine poklapa se sa početkom rata, a pobuna septembra 1996. godine poklapa se prvim postratnim izborima.

Unutar zatvora bilo je tendencija koje su nagovještavale strukturalno funkcionalnu krizu (česti štrajkovi, priroda i smjer disciplinskih prekršaja, česte zloupotrebe pogodnosti), koje su onemogućavale funkcionisanje institucije, a naročito se smetnja pokazala u pogledu penalnog tretmana. Pobuna osuđenika koja je počela 05. aprila 1992. godine, trajala je do 20. aprila 1992. godine. Započelo ju je 190 osuđenih, a završilo 356. U međuvremenu 12. aprila pušteno je 102 osuđenika, a potom, 18. aprila 1992. godine, pušteno ih je još 46. Zatim je 23 aprila 1992. godine ponovno štrajkovalo 26 osuđenika koji se sam od sebe spontano završio. Pobuna nije bila iznenadna, a prethodio joj je zahtjev jednog osuđenika da se organizuje osuđenički sindikat koji bi bio tijelo koje je moglo ugovarati i pregovarati u vezi odnosa sa upravom Doma i Ministarstvom pravosuđa. Pobuna je u orbiti izbacila osuđenike koji su bili u stanju da izlože zahtjeve i da ih situacija ne zbunjuje. Pobuna se odnosila na opšte zahtjeve, a najdominantniji zahtjev je bio za puštanjem kući. Osobine koje su se ispoljile bile su dosljednost u svojim zahtjevima i preciznost navođenja zahtjeva uz izrazitu agresivnost prema materijalnim sredstvima te provalama u stacionar i bezobzirno uništavanje dokumentacije u matičnoj službi.

Česte su bile prijetnje službenim licima. Vođe pobune su nastojale da grupu održe i uticali su na to da ne dođe do sukoba između njih, kao i da ne napadaju na službena lica. Pojedinačne ispade su sprečavali, a dio osuđenika su zadužili da i dalje obavljaju poslove vezane za usluge (kuhinja, ekonomat i slično). Demonstrativno su štrajkovali na poligonu, kao i penjanjem na krov kako bi izazvali veću pažnju javnosti. Funkcija konflikta se ogledala u tome da se osuđenici puste sa izdržavanja kazne što se u velikoj mjeri i ostvarilo te ih je pušteno preko 70% po raznim osnovama: amnestija i pomilovanje putem Zakona o ratnoj opasnosti. Očigledno je početak rata umanjio udaljenost zatvora i društva i omogućio ispoljavanje osobina osuđeničke zajednice i to ispoljavanje je obuhvatalo reagovanja na unutrašnje stanje u Domu potpomognuto vanjskim događanjem. Pobuna je bila ujedno i

mogućnost da se bude ličnost, subjekt. Može se reći da su uzroci pobune bili početak rata i naslijeđeni, gotovo tradicionalni sukob formalne i zatvoreničke zajednice, kao izraz nedostatka saradnje dva sistema. Kao podupiruća okolnost može se uzeti u obzir i veća svjesnost osuđenika o svojim pravima, kao i politizacija pobune. U svemu ovome očekivala se pozitivna reakcija javnosti na njihove zahtjeve.

U pobunama su učestvovala dimenzije osuđeničke zajednice u svom dinamičnom aspektu (deprivacije i zatvorski kodeksi), sa ciljem organizirane usmjerenosti na stjecanje nekog oblika smanjenja kazne.

Akteri pobune žele pribaviti sebi isključivo pravo važenja, čak i u slučaju nepredvidljivih posljedica. Pobune u zatvoru treba pažljivo analizirati zbog njihove jedinstvenosti i moguće paradigmatičnosti s obzirom na vrijeme u kojem se događaju. Pobuna retroaktivno uspostavlja obrasce reagovanja društva (operacionalizirano kroz institute javnosti, najčešće masmedije) na pobunu i tako otkriva suštinu odnosa između jednih i drugih. Pretjerana pomilovanja i amnestije, npr. u toku rata, predstavljale su retroaktivni model ponašanja osuđeničkoj zajednici u postratnoj penalnoj praksi i ona su se na isti način zahtijevala. Učvrstilo se iskustvo da se pobunom mogu ostvariti ciljevi. U isto vrijeme pobune se koriste i od jednih i drugih s ciljem da se u okolinu plasira jasna poruka. Osuđenička poruka glasi: "Mi se bunimo zato što nam je teško", a poruka formalnog osoblja glasi: "Vidite li s kim imamo posla". U osnovi pobuna se obostrano koristi sa ciljem društvene promocije i jednih i drugih.

Unatoč snažnoj udruženosti pobuna sa nepredvidljivim rizicima ona ipak ima svoju logiku. Ako logiku pobuna razumijevamo sa stanovišta relacija mi (osuđenici) akteri i vi (javnost i društvo) drugi, zapazićemo nekoliko pravilnosti:

-osuđenici u pobunama imaju razrađena pravila ponašanja, zatim imaju ideju o tome kakva će im biti situacija u daljem toku pobune i na kraju imaju jasnu predstavu o svojoj vlastitoj predstavi. Sve ovo bitno spada u visok nivo organiziranosti jer se u kolektivnim akcijama upravlja velikim brojem heterogenih pojedinaca .

-osuđenici očekuju planirana reagovanja javnosti, zatim uključuju ideju o tome kako će se javnost ponašati tokom trajanja pobune i na kraju čeka se izvjesna međuinterpretacija koja bi trebala biti osnova pregovora i na osnovu njega kompromisa.

Istovremeno i javnost, kao kategorija drugi, ima paralelnu interpretativnu mrežu za ponašanje aktera pobune:

-očekuje se poštovanje minimalnih opšteprihvaćenih definicija sigurnosti, pokušava se predvidjeti tok pobune i pokušava se dobiti slika o tome kako se doživljava pobuna u javnosti

-ponašanje javnosti u vezi pobuna je povezano sa nesigurnošću i panikom, koja se nastoji smiriti i, na kraju, nastoji se utvrditi da li postoje osnove za ustupke i pregovore.

Problematizirajući problem pobuna u kontekstu sigurnosti zapažamo da će zatvorske pobune, kao organizovani oblik udara na sigurnost, sigurno učestvovati u budućim pejzažima nesigurnosti. Organizirani kriminal vjerovatno računa na zatvor kao instituciju koja može biti utilitarno konstruirana u smjeru politizacije kazne. Jedan od snažnijih oblika politizacije kazne, u smislu da se tom strategijom potpuno zatamni svrha boravka u zatvoru, jest pobuna. Ona je prilika i socijalna šansa da se ne govori o izvršenim krivičnim djelima, nego o kolektivnim stanjima. Ona ima sposobnost da uopštava pojedinačne osuđeničke sudbine i komponira ih u kolektivni izraz. Član organizirane kriminalne skupine na izdržavanju kazne zatvora to zna i uvijek računa na potencijalnost zatvorske pobune kao takve.

Ukoliko se kvaliteta i socijalno stanje bitno ne promijeni. U tom kontekstu možemo konstatirati slijedeće osobine relacije stabilnost/nestabilnost:

I Efikasnost i opstojnost neke strukture, poput zatvoreničke, ovisi o nivou stabilnosti vanjskih ili aktuelnih prilika u društvu.

II Budući da osuđenička zajednica teorijski ima najmanji verijabilitet u društvenoj dinamici i pokretljivosti, zbog toga što je zatvorena, u nestabilnim institucijskim okolinama ona će reagovati cjelokupnom strukturom pri čemu ulaže veće energetske investicije u okolinu, u formi traženja i dobijanja smanjenja kazne ili pak u formi pobune.

III Nestabilna okolinska struktura jednog društva plasira u osuđeničke populacije i one populacije koje ne pripadaju po sociološkim obilježjima, klasičnim i tipičnim osuđeničkim populacijama stabilnih okolinskih i društvenih prilika.